

Keskustelua suomen morfofonologiaan kuvaamisesta
 Kaisa Häkkinen
 Finska institutionen
 Åbo Akademi

Suomen kielitieteellinen yhdistys perustettiin runsaat kymmenen vuotta sitten edistämään yleisen kielitieteen asemaa, lähentämään eri kieliaineita toisiinsa ja herättämään julkista keskustelua kielitieteen keskeisistä kysymyksistä. Näitä tavoitteitaan yhdistys on toteuttanut mm. järjestämällä laajoja esitelmä- ja keskustelutilaisuuksia kulloinkin ajankohtaisiksi ja kiinnostaviksi katsotuista aiheista, ja viimeisin voimannäyte tällä saralla oli Helsingissä 9.10.1987 järjestetty paneeli, jonka teemana oli morfofonologia. Keskustelua ei etukäteen ollut rajattu koskemaan pelkästään suomen kielen taivutusmorfologiaa, mutta kun suurin osa paneelin osanottajista oli tavalla tai toisella luettavissa fennisteiksi, kiertyi keskustelu kuin itsestään juuri suomen deklinaation kuvaamiseen.

Tilaisuuden avasi yhdistyksen puheenjohtaja Jan-Ola Östman, jolla olikin ilo toivottaa tervetulleeksi huomattavan runsaslukuinen yleisö sekä edustava paneeli. Keskustelua johtamaan asetui Kalevi Wiik, ja paneelin muina jäseninä toimivat Fred Karlsson, Mikko Korhonen, Kimmo Koskenniemi, Urho Määttä, Martti Nyman, Heikki Paunonen ja Tuomo Tuomi. Keskustelun aluksi käytti jokainen paneelin jäsen kuka pitemmän, kuka lyhyemmän kymmenminuuttisen valmistellun puheenvuoronsa esittämiseen. Näitä seuranneen neljännestunnin tauon jälkeen oli myös yleisöllä tilaisuus puuttua puheeseen kysymyksineen ja kommentteineen.

Keskustelun aluksi totesi Kalevi Wiik, että suomen kieli on morfofonologialtaan huomattavan mutkikas, ehkä mutkikkaimpia koko maailmassa. Tämä on huomionarvoinen havainto, sillä useinhan suomi mainitaan esimerkkinä tyy-

pillisestä agglutinoivasta kielestä, jonka morfologia tosin on rikas mutta rakenteltaan selväpiirteinen. Wiik luetteli alustavasti myös useita mahdollisia morfofonologian kuvaustapoja esitellen paneelin jäsenet osittain omatekoisten tutkimussuuntia kuvaavien nimikkeiden avulla.

Mikko Korhonen oli kutsuttu edustamaan historiallista kielitiedettä ja suomen sukukielten tutkimusta. Omalta kannaltaan hän katsoi kiinnostavaksi tutkimuskohteeksi ennen kaikkea sen, miten morfofonologinen vaihtelu yleensä syntyy, ei niinkään sitä, millaiset äänteenmuutokset yksityisissä kielissä johtavat tiettyjen vaihtelutapausten syntymiseen. Hän huomautti Robert Kingin ja Paul Kiparskyn tapaisten transformaatioteoreetikkojen pystyneen osoittamaan, ettei diakronisen kielitieteen yhtenä tärkeänä metodina tunnettu sisäinen rekonstruktio välttämättä tuota historiallisesti aitoa tietoa, koska metodi on puhtaasti synkroninen ja sen tulokset rinnastettavissa transformaatiokieliopin derivaatioprosesseihin. Näin ollen on odotuksenmukaista, että morfofonologisen vaihtelun tarkastelu ja sisäinen rekonstruktio sekä sukukielten vertaileva tutkimus johtavat ainakin osittain erilaisiin historiallisiin päätelmiin. Nykysuomen morfofonologisen vaihtelun elinvoimaisuutta arvioidessaan Korhonen katsoi eri kielenpuhujien kompetenssin välillä olevan suuria eroja: toiset taiputtavat silmää räpäyttämättä erisnimiä esim. Somerto, Somerton, kun taas toiset laajentavat ko-toiset vaihtelumallit koskemaan jopa selvästi vieraskielisiä nimiä: Austin, Austimen. Kysyä tietysti olisi voinut, voiko erisnimien käsittelystä saatavaa evidenssiä ulottaa koskemaan muutakin sanastoa.

Martti Nyman, jonka aloja ovat historiallinen indoeuropeistiikka ja yleinen kielitiede, esitteli eräitä morfofonologian vaihtoehtoisia kuvausmalleja lähtien klassillisesta generatiivisesta fonologiasta, jonka tavoitteita ovat mm. kuvauksen taloudellisuus, yksinkertaisuus ja yleistävyys, mahdollisesti myös sääntöjen foneettinen

luonnollisuus. Toisena vaihtoehtona hän mainitsi psykologista todellisuutta heijastavan mentaalikieliopin, joka noudattelee kielen ulkopuolista substantiaalista evidenssiä. Tällainen nykyään hyvin muodikkaalta vaikuttava kielioppi nojaa ihmisen kognitiivisiin ominaisuuksiin, ja sen perusyksiköinä käytetään sosiaaliseen kieleen kuuluvia kokemuksellisia pintaentiteettejä eli yksinkertaisemmin sanoen sanoja. Yksikköjä sitoo toisiinsa perheyhtäläisyys, ja paradigmat pysyvät koossa analogisen päättelyn avulla. Nyman viittasi myös teorioihin, jotka ovat mallinnettavissa tietokoneelle, sekä historiallisesti realistisiin kielioppeihin, muttei puuttunut näiden rakenteeseen tarkemmin. Sen sijaan hän pohti morfofonologiassa keskeisen morfofoneemin käsitettä. Tällä voidaan tarkoittaa mm. derivaation välivaiheena toimivaa mielivaltaista symbolia, jonka avulla koodataan tiettyjä äännevaihteluita, tai sitten morfofoneemi voi kuvata asymmetrisiä morfofonologisia relaatioita esim. sellaisissa tapauksissa kuin suomen illatiivin pääte, joissa kaikille varianteille yhteistä pohjamuotoa on mahdotonta määritellä. Tietokoneolingvistikassa morfofoneemit voivat kuulua mallin sisäiseen esiprosessoituun koodiin; morfofoneemien avulla saadaan tällöin syöte mallin hyväksymään muotoon.

Urho Määttä lähestyi keskustelun teemaa psykologian näkökulmasta. Hän kokosi yhteen niitä ilmiöitä, joita on otettava tai voidaan ottaa huomioon morfofonologiaa kuvattaessa. Koska evidenssiä on löydettävissä monilta toisistaan poikkeavilta aloilta, mm. kielenoppimisesta, kielihistoriasta, todellisista kielenkäyttötilanteista, neurologiasta ja korpuksista, hän arvioi epätodennäköiseksi, että kaikki saatu tieto olisi yhdistettävissä yhden mallin mukaiseen kuvaukseen. Jokaisesta formaalisesta kuvauksesta voidaan kyllä osoittaa piirteitä, jotka käyvät yksin ulkoisen evidenssin kanssa, mutta kokonaisuutena jää kuvaus aina joltakin osin väistämättä epätäydelliseksi.

Fred Karlsson aloitti osuutensa vertaamalla toisiinsa

latinan ja suomen taivutusparadigmoja osoittaen näiden olennaisen eron: latinassa paradigmojen väliset erot perustuvat päätteiden erilaisuuteen, kun taas vartalot pysyvät kutakuinkin vaihtelemattomina. Sen sijaan suomessa ovat päätteet paradigmasta riippumatta suurimmaksi osaksi identtiset, mutta vartaloiden äännevaihtelu on huomattavan monimuotoista. Näin ollen tuntuu oikeutetulta väittää, että juuri vartaloiden äännevaihtelu on se tekijä, joka strukturoi suomen taivutusparadigmat. Morfologian kuvaamisessa tarvitaan tällöin monenlaisia sääntöjä: vartalomorfeemisäännöt erottelevat toisistaan tarpeelliset vartalotyypit, morfofonologiset säännöt kuvaavat tarvittavat äännevaihtelut, päätevalintasäännöt poimivat kunkin vartalon jatkeeksi oikeanmuotoisen suffiksin. Vartaloihin perustuvat paradigmat määritellään käyttäen makrosääntöjä, jotka kokoavat eri derivaatiiovaiheita kuvaavat säännöt oikeanlaisiksi yhdistelmiksi.

Karlsson tähdensi myös sitä, että vaikka taivutusmuotojen derivaation kuvaaminen onkin yksi morfologian keskeisiä kysymyksiä, yhä enemmän huomiota on alettu kiinnittää myös taivutusmuotoihin sinänsä. Tällöin voidaan osoittaa, että eri taivutusmuotojen keskinäiset yleisyyssuhteet saattavat suurestikin vaihdella sen mukaan, millaisia semanttisia ominaisuuksia sanan vartalolla on. Esim. käsi-sana esiintyy useimmiten monikollisena siitä yksinkertaisesta syystä, että ihmisillä on käsiä yleensä kaksi; siihen liittyy monissa tapauksissa possessiivisuffiksi, koska tämä on yleensäkin tavallista ruumiinosista puhuttaessa; sanaa käytetään tyypillisesti sisäpaikallissijoissa, koska usein on puhe käsissä pitämisestä, käsiin ottamisesta jne. Tämäntapaisilla havainnoilla voi olla suurikin merkitys arvioitaessa kielenulkoista evidenssiä, esim. kielenoppimista. On syytä olettaa, että lapset oppivat käyttämään analysoimattomina kokonaisuuksina juuri sellaisia ilmauksia, joita he usein kuulevat. Paradigmojen prototyypiset muodot saattavat hyvinkin olla niitä, joita

todellisuudessa eniten käytetään.

Heikki Paunonen totesi edustavansa konkreettista paradigmaattista morfologiakäsitystä, joka korostaa allomorfien asemaa itsenäisinä tutkimuskohteina ja morfologisen kuvauksen lähtökohtana. Kukin allomorfi voidaan katsoa solmukohdaksi suhdeverkostossa, joka koostuu toisaalta saman taivutusparadigman muista muodoista, toisaalta tietyn muotoryhmän muunlaisista edustajista, esim. saman sijapäänteen muista allomorfeista. Verkoston osat ovat jatkuvassa vuorovaikutussuhteessa, ja tämän ansiosta koko systeemi elää koko ajan. Verkoston osat voivat vetää toisiaan puoleensa niin, että koko paradigma muuttuu. Paradigman edustajaksi ei voi valita yhtä ainoata perusmuotoa, koska allomorfien välisiä vaikutussuhteita olisi tällöin mahdotonta tuoda esiin. Vaikutussuhteiden monensuuntaisuus tulee ilmi todellisissa kielenkäyttötilanteissa, joissa osataan sekä tuottaa oikeita muotoja sellaisista sanoista, joiden täydellistä taivutusparadigmaa puhuja ei aikaisemmin ole kuullut, että liittää havaittuja taivutusmuotoja oikeisiin paradigmoihiin siitä huolimatta, että yllättävän monet taivutusmuodot ovat rakenteeltaan moniselitteisiä ja voisivat siten kuulua useaan kokonaisrakenteeltaan erilaiseen paradigmaan.

Tuomo Tuomi tarkasteli morfofonologiaa leksikografian ongelmana. Koska sanakirjoja ei laadita pelkästään kielitieteen specialistien tarpeisiin, on kuvauksessa välttämättä lähdettävä hyvin konkreettisen pintamorfologian tasolta. Kuvaukseen jää tällöin redundanssia, jota esim. ATK-pohjaisessa esityksessä on mahdollista vähentää huomattavasti tehokkaammin. Pintamuotoja kuvaavia taivutuskaavoja käytettäessä on vaarana materiaalin pirstoutuminen. Tästä Tuomi mainitsi esimerkkinä suomen e-vartalot, joita kuvaavista taivutuskaavoista monet sopivat vain yhteen ainoaan konkreettiseen tapaukseen. Tuomi huomautti myös siitä, että kirjakieli abstraktina ja sopimuksenvaivaisena kielimuotona sittenkin on huomattavasti helpompi

kuvata kuin murteet, joissa sekaparadigmaisuus ja horjunta jopa saman idiolektin sisällä näyttää olevan varsin tavalista.

Kimmo Koskenniemi tähdensi ATK-lingvistin pyrkivän samoihin päämääriin eli kielen kuvaamiseen ja ymmärtämiseen kuin muutkin lingvistit, mutta eri keinoja käyttäen. Omalla alallaan hän piti tärkeimpinä evaluaatiokriteereinä eksplisiittisyyttä, selkeyttä ja yksinkertaisuutta. Morfonologisen vaihtelun kuvaamiseksi hän tarjosi kehittämänsä kaksitasomallia, jossa symmetristen sääntöjen avulla suhteutetaan toisiinsa sananmuodon rakenneosina toimivat morfeemit ja niiden foneeminen pintamuoto. Lukuisissa sovelluksissa on jo voitu todeta, että malli toimii tehokkaasti tietokoneessa. Morfofoneemeja ei tässä mallissa tarvita, koska ne voidaan häivyttää kytkemällä leksikko- ja pintamuodot vastaavuussäännöillä toisiinsa suoraan morfofoneemisen tason ylitse.

Valmisteltujen puheenvuorojen jälkeen päästiin keskusteluun, joka alusta loppuun pysyi sävyltään korostetun maltillisena. Kiivimmat vastaväitteet kohdistettiin paneelin puheenjohtajalle Kalevi Wiikille, jonka oppisuuntaluokittelu ei kaikilta osin tyydyttänyt sen enempää paneelia kuin yleisöäkään. Kiistanaiheisiin ei toden teolla tartuttu edes silloin kun se helposti olisi käynyt päinsä, esim. pohdittaessa tradition merkitystä tutkimuksen kehittymisessä. Wiik korosti sitä, että monet modernin tuntuiset havainnot on itse asiassa esitetty jo 1800-luvun kieliopeissa, joten myös vanhan ammattikirjallisuuden tutkiminen on välttämätöntä tarpeettoman toiston välttämiseksi. Mikko Korhonen huomautti vanhojen kieliopinkirjoittajien havaintojen olevan pitkälti intuitiivisiä, mistä tietysti voi päätellä intuition sanovan hämmästyttävän paljon selaista, mikä vasta myöhemmin pystytään kytkemään eksakteihin teorioihin. Määttä lisäsi tähän, että juuri siksi olisikin keskityttävä tarkastelemaan argumentoinnin pätevyyttä, ei niinkään vanhoiksi totuuksiksi havaittuja pää-

telmiä. Aivan päinvastaisen näkemyksen esitti puolestaan Valma Yli-Vakkuri, jonka mielestä tradition unohtaminen oli välttämätöntä, jotta edistyminen ylipäänsä olisi mahdollista. Hämäräksi jäi kuitenkin, onko traditio todella katkennut jossakin vaiheessa ja olisiko sen pitänyt katke- ta. Kielitieteen historiasta löytyy runsaasti esimerkkejä siitä, kuinka vallitsevan tutkimussuunnan puutteita pyri- tään paikkaamaan luomalla uutta teoriaa, ja vaikka uuden teorian usein kehittävät uudet tutkijat, ei puutteelliseksi osoittautuneesta teoriasta irtautumisen pitäisi olla kenellekään kriittiselle ja objektiivisesti asennoituvalle tutkijalle mahdotonta. Onko paremmassa asemassa sellainen tutkija, joka mahdollisimman tarkkaan tuntee koko aiemman perinteen, vai sellainen, joka mistään tietämättä ja vail- la ennakkokäsityksiä käy käsiksi kohteeseensa?

Myös nominatiivin asema taivutusparadigmassa herätti kysymyksiä. Tapani Kelomäki tivasi, miksi nominatiivi ylipäänsä oli saanut niin keskeisen aseman, ja tähän löy- tyi paneelilta useita hyviä vastauksia. Wiik mainitsi yhtenä perusteena muodon morfologisen tunnusmerkittömyy- den, samoin sen keskeisen aseman sanakirjoissa, joista myös kieliopinkirjoittajat useissa tapauksissa materiaa- linsa ovat hankkineet. Tuomi kiinnitti huomiota ihmisen taksonomisiin taipumuksiin, jotka ilmenevät jo varhaislap- suudessa esineitä osoiteltaessa ja nimettäessä. Tällöin juuri nominatiivi on käyttökelpoisin muoto, joka useissa tapauksissa opitaan ensin. Harmillista kyllä ei kukaan tullut tällä kohdin nostaneeksi esiin kysymystä verbipara- digman keskeisistä muodoista ja niiden määrittelykritee- reistä. Ylipäänsä eivät verbit tuntuneet kiinnostavan sen enempää paneelia kuin yleisöäkään, vaikka niiden morfofo- nemiikkaa tuskin voi pitää ratkaisevasti yksinkertaisempa- na.

Nominatiivin keskeistä asemaa ravistelivat joka tapauk- sessa havainnot siitä, että semanttisista syistä myös muiden sijojen merkitys voi korostua. Tapani Kelomäki

kysyi, onko kieli peräti kehittymässä kohti antinominativismia. Jaakko Anhava arveli frekvenssillä olevan ratkaiseva merkitys eräissä historiallisissa muutoksissa. Esimerkkinä hän mainitsi sanan lahti, jonka oikeastaan pitäisi taipua samoin kuin kaksi, siis laksi:lahden, mutta jossa obliikvisijojen suuri esiintymistiheys on edistänyt alkuperäisen nominatiivin syrjäytymistä ja uuden, obliikvivartaloon perustuvan nominatiivin vakiintumista. Hän pohdiskeli myös sitä, pitäisikö nomineiksi laskea sellaisetkin sanat, jotka esiintyvät pelkästään paikallissijoissa ja jotka nykyään luokitellaan paikallissija-adverbeiksi. Alpo Räisänen totesi, että ainakin naiivi kielenpuhija tulee silloin tällöin muodostaneeksi kokonaan uuden nominin tällaisten osittain tai kokonaan kivettyneiden muotojen pohjalta: oma poika oli tekaissut 'tietä' merkitsevän substantiivin kausi usein kuulemastaan postpositiosta kautta. Toinen kysymys on sitten, onko tämä tilapäistä analogiaa vai osoitus siitä, että puhujilla on hallinnassaan täydellinen paradigma niissäkin tapauksissa, joissa kaikkia muotoja ei milloinkaan käytetä. Paikallissija-adverbien osalta olisi tutkittava myös se, estävätkö leksikaalistuneet semanttiset ominaisuudet lukemasta niitä varsinaiseen nominiparadigmaan. Useinhan paikallissija-adverbeja muodostetaan sellaisista kantasanoista, joilla on myös täydellinen nimitytaivutus.

Myös kysymys produktiivisuudesta ja sen merkityksestä puhutti sekä paneelia että yleisöä. Morfofonologisesti hankalimmat taivutustyyppit (esim. vesi, käsi) edustavat yleensä kielen vanhinta sanastoa, jonka frekvenssi on poikkeuksellisen suuri mutta johon kuuluvia yksiköitä on vähän. Wiik ehdotti, että produktiivisuus pitäisi ehkä kytkeä frekvenssiin, jolloin koko produktiivisuuden käsite ratkaisevasti muuttuisi. Tätä vastusti kuitenkin päättäväisesti sekä muu paneeli että yleisö. Räisänen totesi, ettei käsi-tyyppi varmasti muutu produktiiviseksi siinä mielessä, että sen mukaan alettaisiin taivuttaa myös uusia

sanoja. Jorma Koivulehto lisäsi tähän, että produktiivisuuden kannalta ratkaisevaa on tyyppin frekvenssi, ei yksityisten sanojen. Frekvenssillä on merkitystä säilymisen kannalta sikäli, että hankalakin taivutustyyppi voi säilyä, jos se on jatkuvassa ja ahkerassa käytössä. Esimerkiksi tästä sopivat saksan vahvat verbit, joista eräät ovat harvinaistuneet ja muuttuneet sitä myötä heikoiksi. Vastaavaa ilmiötä piti suomen "vahvojen nominien" osalta mahdollisena Korhonen, ja Tuomi mainitsi konkreettisen esimerkkinä: ori-sana on menettänyt jäännösloppukkeensa ja alkanut taipua kuten lasi. Yli-Vakkuri oli vakuuttunut siitä, että frekvenssiä koskevat tiedot antavat selviä viitteitä kielen tulevasta kehitysvaiheista. Sellaiset sitkeähenkiset kielivirheet kuin partitiivit viintä, kaalta pro viiniä, kaalia hän katsoi osoitukseksi siitä, että myös epäproduktiivinen voi muuttua produktiiviseksi. Sekä Karlsson että Korhonen korostivat kuitenkin tärkeimpien tapausten olevan niitä, joiden pohjalta voidaan laatia yleistyksiä, vaikka poikkeustapaukset sinänsä olisivatkin mielenkiintoisia. Muutamana vastaesimerkin takia ei kannata hylätä hypoteesia, joka useimmiten osoittautuu toimivaksi.

Frekvenssin ja perusmuodon valinnan suhde havaittiin monin tavoin ongelmalliseksi. Yksikön nominatiivi on tosin useissa tapauksissa jo frekvenssinsäkin nojalla paradigman keskeisin muoto, mutta myös muunlaisia esimerkkejä on helppo löytää. Ratkaisevasta jäi, milloin perusmuoto käytännössä voitaisiin valita frekvenssin nojalla. Räisänen huomautti, että frekvenssiin turvauduttaessa jouduttaisiin ilmeisesti valitsemaan täsmälleen samaa taivutustyyppiä edustaville sanoille erilaisia lähtömuotoja. On tuskin todennäköistä, että esim. sanat käsi, vesi, susi ja tosi esiintyvät tyyppillisesti juuri samoissa sijoissa ja samassa suhteessa.

Psykologisesti todelliseen kielioppiin viitattiin keskustelun kuluessa usein, mutta mentaalikieliopin yksityiskohtaista rakennetta tai realistisia kuvausmahdollisuuksia

ei juurikaan käsitelty. Yhtenä tämänsuuntaisena ehdokkaana toi Willi Plöger esiin Teuvo Kohosen ideoimat aivojen allofonikartat, joiden avulla voidaan kuvata äänteiden tunnistamista psykologisesti realistiselta vaikuttavalla tavalla. Nyman myönsi, ettei Kohosen karttoja voi todistaa vääriksi sen enempää kuin mitään muutakaan eksistentiaalista väitettä. Mutta jos malli toimii tietokoneessa, se ei vielä todista, että vastaava malli toimisi myös aivoissa. Kohosen omien sanojen mukaan tietokoneella on vain yhdet mahdollisuudet, ihmisellä useat. Paneeli totesi sekä Wiikin että Määttän suulla, että psykologinen todellisuus on vielä toistaiseksi tuntematon.

Paneelissa tuotiin esiin runsaasti morfologian keskeisiä kiinnostavia kysymyksiä, mutta selvää on, ettei näin suuriin ongelmiin voitu löytää lopullisia ratkaisuja muutaman tunnin pituisen keskustelun kuluessa. Keskustelun rakentava ja maltillinen sävy kertoi vilpittömästä halusta ja pyrkimyksestä puhaltaa yhteiseen hiileen, joskin hiilet vielä näyttivät hehkuvan yhteisen nuotion eri syrjillä.